

A KETTŐS TERMÉSZETŰ NYELVI ANALÓGIA

SÁROSI ZSÓFIA

A nyelvtörténet egyik kulcsfogalma a grammatikai analógia. A nyelv rendszerré válásában az analógia egységesítő hatása alapvető.

Az analógiának azonban nem csak a szép, szabályos paradigmákat, világosan elkülönülő kategóriákat köszönhetjük; más tényezők mellett ez is felelős a nyelvben meglévő állandó „zürzavarért”.

Az egységesítésre törekvő nyelvi analógia paradoxonja: természeténél fogva minden egységesítési lehetőségeket meg akar ragadni, és így sok esetben saját művét rombolja le egy újabb egységesítés kedvéért (amely esetenként akár félbe is maradhat). Az analógia, amelynek célja valamiféle rend létrehozása, így sajátos módon egyik forrása annak, hogy a nyelvben állandóan jelen van a változás, a mozgás.

A nyelvi analógiának ezt a talán kevésbé hangsúlyozott oldalát kívánja a jelen cikk bemutatni egy tötani példán, nevezetesen az *ajtó* : *ajtaja*, *mező* : *mezeje* névszótípus (a továbbiakban csak a *mező* : *mezeje* típus) példáján.

Bárczi Géza, akinek tötani munkássága máig alapvető fontosságú, így határozta meg e névszótő-típust: „Néhány névszónkban, melyek alanyesetükben és a legtöbb formáns előtt *-ó*, *-ő*-re végződnek, a 3. személyű birtokos személyrag előtt *-ó*, *-ő* helyett *-a*, *e* tövéghangzót találunk, ilyenek pl *apró* - *apraja*, *disznó* - *disznaja*, *mező* - *mezeje*, *tető* - *teteje* stb. Ugyanez a töváltozat mutatkozik az *-i* melléknévképző előtt is: *erdei*, *mezei*, *idei*, *liptai*, *makai*, valamint az *-ű* melléknévképző előtt: *erejű*, *külsejű*, *tetejű* stb., ritkán egyéb toldalék előtt, pl. *egy ideig*, *esztendeig* (Bárczi, Szótöv. 35.). Bárczi nyomán lényegében azonos definíciót ad a jelenleg legfrissebbnek tekinthető, összefoglaló jellegű névszótő tanulmány is, mely várhatóan a közeljövőben jelenik meg: „A \emptyset előtt *ou*, *ēū* diftongusra, (későbbi *-ó*, *-ő*-re, esetleg *-é*, *-i*-re) végződő névszók egy része bizonyos toldalékok előtt *j*-s változatát mutatja. Ezek a toldalékok a következők: *-i* és *-ú*, *-ű* melléknévképzők: *erdei*, *mezei* (ejtsd: *erdeji*, *mezeji*); *mezejű*, *ajtajú*; stb., E/3. birtokos személyjel: *mezeje*, *ajtaja*; ritkán egyéb toldalékok előtt is, de csak a kiejtésben, pl. *-ig* határozórag: *ideig*, *esztendeig* stb.” (Sárosi Zsófia, A névszótövek az ősmagyar és a korai ómagyar korban. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. Kézirat). A *mező* : *mezeje* tötípus tagjai közé sorolódnak a *fő*, *nő*, *vő* főnevek is; kialakulását pedig hagyományosan a *fő* : *feje* töváltakozás történetével szokás bemutatni. Amennyiben azonban a *mező* : *mezeje* tötípus meghatározását tekintjük, a *fő* (bizonyos fokig például a *nő*, *vő* is) a csoport többi

tagjáétól eltérő viselkedést mutat, mivel *j*-s tövváltozata korántsem csupán a fentebb felsorolt toldalékok előtt mutatkozik, hanem jóval szélesebb körben elterjedt (*fejes, fejek* stb.). Az eltérő viselkedés magyarázatához szükséges némi történeti kitérőt tenni.

A névszótó-típusok kialakulásában a döntő — évszázadokon át tartó — „pillanat” minden bizonnyal a tövéghangzó szóvégi eltűnése volt, mely a korai ómagyar kor elejére válhatott általánossá. Ettől kezdve a névszótóvökök további fejlődését az határozta meg, hogy a hajdanvolt tövéghangzó előtt milyen mássalhangzó állt. E konzonánsok többsége semmilyen morfofonetikai helyzetben sem változott, és így kialakulhatott a mássalhangzóra végződő tövek csoportja. Ezek jellemzője, hogy \emptyset toldalékos és testes toldalékokkal ellátott alakjukban mássalhangzóra végződő, valódi csonka tövüket mutatják (*hal, hal-nak, hal-tól* stb.), míg az ősi, egyelemű toldalékok előtt megőrzi tövéghangzójukat, azaz valódi teljes töként jelentkeznek (*hala-s, hala-k, hala-t*).

Néhány ősmagyar kori mássalhangzó azonban nem őrizte meg ilyen szilárdan eredeti hangalakját, s ez a tény a fentitől kisebb-nagyobb mértékben eltérő újabb névszótó-típusokat eredményezett. A változás mindenekelőtt azokat a névszókat érintette, melyek — a tövéghangzó eltűnése után — β -ra vagy γ -re végződtek. E spiránsok szó végén \underline{u} -vá, $\underline{ü}$ -vé, esetleg \underline{i} -vé vokalizálódtak, az előttük álló magánhangzóval diftongust alkottak, mely a korai ómagyar korban általában monoftongizálódott: pl. *meze γ > meze \ddot{u} > mező, lo β > lou > ló*. A spiránsok hangzóközi helyzetben rendszerint kiestek; a keletkező hiátus megszüntetésének eltérő módja, ill. a különböző, etimologikusan meghatározott hiátustöltő hangok alkalmazása a nominativusban (azaz módosult hangalakú csonka tövükben) hosszú magánhangzóra végződő tövek további alcsoportokra történő szétválását eredményezte. Ezek egyike a *mező* : *mezeje* tőtípus.

Az ide tartozó tövek *j*-s tövváltozata úgy alakult ki, hogy a többelseji γ kiesésével létrejött hiátust a γ -hez fonetikailag közel álló hiátustöltő hang szüntette meg: **meze γ \ddot{y} + \underline{i} (E/3. birtokos személyjel) > mezeé > mezejé > mezeje*. Föltételezhető, hogy eredetileg ez a tőtípus is úgy viselkedett, mint a mássalhangzóra végződő tövek, ill. a magánhangzóra végződő tövek közül a *v*-s változatúak: nominativusban és testes toldalék előtt (módosult hangalakú) csonka tövét (*mező, mezőben, mezőről* stb.), az ősi, egyelemű toldalékok előtt valódi teljes tövét (**mezejek, *mezejes* stb.) mutatta.

Mindez azonban csak rövid ideig lehetett így, mert a csoport életét megzavarta az analógia: egyfelől a saját *-ó, -ő*-végű alapalakjainak egyre erősödő hatása (*mezőt, mezők*, másfelől az egyéb típusokba tartozó, de szintén magánhangzóra végződő töveké, melyek az egy magánhangzóból álló vagy

magánhangzóval kezdődő toldalékokhoz (de csak azokhoz) szintén *j*-vel kapcsolódnak, mely *j* hang ebben az esetben tisztán ejtéskönnyítő szerepet betöltő hiátustöltő, és így etimológiailag természetesen nem a tőhöz, hanem a toldalékhoz tartozik (*háborúja, almája, elméjű* stb.). Az egységesítő hatású analógia eredményeképpen hamarosan kialakult a töváltakozásnak egy másféle rendje is: az, amit a *mező* : *mezeje* típus meghatározása, máig tartó érvénnyel, leír.

Csakhogy az analógia nem „pihen”. Ha az általa kerekre csiszolt csoporton belül felsejlik egy másfajta rendszerező erő lehetősége, rögtön működésbe lép — és megindul a bomlás. A *mező* : *mezeje* típusban akadt néhány egyszótagú névszó (*fő, nő, vő*), amelynek alapalakja struktúrájában — konzonáns + vokális — erősen hasonlított más, egyalakú névszók alapalakjához (*szá, szí*). A *fő* és társai E/3. birtokos személyjeles alakjából (*feje, neje*) egy idő után egy újabb nominativus vonódott el (*fej, nej*, talán éppen a *száj* és *szíj* analógiájára, melyek szintén így keletkeztek, azzal a különbséggel, hogy *j*-jük nem etimologikus: a *j* ez esetben szerves része a birtokos személyjelnek, mely magánhangzóra végződő tövekhez csak így tud kapcsolódni. A *száj* és a *szíj* — megszűnván eredeti alapalakjuk — a továbbiakban zökkenőmentesen csatlakozhattak a mássalhangzóra végződő, „szabályos” csonka tö : teljes tö váltakozást mutató névszótövek csoportjához (*száj, szája-k, száj-ban* stb.)

Annál nagyobb zavart okozott a *mező* : *mezeje* típusú névszók között a fenti néhány, elvonással keletkezett *j*-s nominativus, melyeknek azonban eredeti alapalakja is fennmaradt. A *j*-s alakváltozat megjelent olyan toldalékok előtt is, melyek rendszeren az *-ó, ő*-végű alapalakokhoz szoktak kapcsolódni (*főt - fejet, vők - vejek*; sőt egy idő után az is előfordult, hogy ahol az eredeti etimologikus *j*-s tőnek kellett volna a magánhangzós toldalék előtt állnia (*neje*), ott az *ő*-s alapalak mutatkozott a toldalék *j* hiátustöltő változata előtt (*nője*).

A párhuzamos alakok megjelenését követően — az egyes szavaknál eltérő mértékben — jelentésmegoszlás (*nejek - nők, neje - nője*, stílusértékbeli különbség (*fej - fő*)), sőt még szófajbéli megoszlás is (három *fős* mn. — három *fejes* fn.) megfigyelhető, napjaink felé közeledve, egyre markánsabban.

Úgy tűnik, e tényezők együttes hatása oda vezet, hogy a *fő, nő, vő* szavak kiválnak a *mező* : *mezeje* tőtípusból. Az elszakadás még nem teljes és az egyes szavak esetében nem is azonos mértékű: a *fő* és a *nő* töváltozatai erősebben eltávolodtak, a *vő* és származékai kevésbé. Mindazonáltal itt nem csupán arról van szó, ami régóta ismeretes a tőtanban, miszerint egy névszó több típusba is tartozhat, a töváltakozás milyenségétől függően (vö. Bárczi, Szótöv. 43.). A *fő - fej* és a *nő - nej* esetében már szabályos

„kettéhasadás” látszik kibontakozni: a két különböző nominativus saját, a másiktól alaki viselkedés és jelentés (vagy/és stílusérték) tekintetében egyaránt határozottan elkülönülő paradigmásort alakít ki magának:

<i>nő</i> – <i>nőm</i>	<i>nej</i> – <i>nejem</i>
<i>nőd</i>	<i>nejed</i>
<i>nője</i>	<i>neje</i>
⋮	⋮
<i>nők</i>	<i>nejek</i> stb.
<i>fő</i> – <i>főm</i>	<i>fej</i> – <i>fejem</i>
<i>főd</i>	<i>fejed</i>
⋮	⋮
<i>fős</i>	<i>fejes</i> stb.

Az elkülönülés tötani szempontból a leglátványosabb. A két paradigmásor már egyértelműen nem a *mező* : *mezeje* típust gazdagítja: az egyik az egyalakú tövek csoportjának tagjává válik (*nő*, *nőt*, *nője*, *nőtől*), a másik pedig a változatlan többesjű mássalhangzóra végződőkévé (*nej*, *nejek*, *neje*, *nejjel*).

Természetesen a folyamat még korántsem jutott el végpontjára (s talán nem is fog mindegyik érintett szó esetében). Az átmeneti állapotot tükrözi, hogy a paradigmásorok időnként keresztezik egymást; a különböző paradigmák egyes egymásnak megfelelő töváltozatai gyakran ma is szinonim értékűek; más töváltozatok igen ritkán használatosak a mai magyar nyelvben stb.

A jelen cikk eredeti témája egy tötani kategória, az *ajtó* : *ajtaja*, *mező* : *mezeje* tötípus, illetve néhány hagyományosan odasorolt névszó felülvizsgálata lett volna.

A vizsgálódás nyomán úgy tűnik, leszögezhető: a *fő*, *nő* stb. szavak, eltérő töváltakozásuk okán, nem tartoznak a *mező* : *mezeje* tötípus tagjai közé. „Pillanatnyi, átmeneti állapotukban talán legszerencsésebb őket a hosszú magánhangzóra végződő tövek nagy csoportján belül a *v*-s, *j*-s és egyéb tövek mellett önálló típusként kezelni. Ezzel ugyan sajnálatosan eggyel megszaporodik a névszótó-típusok amúgyis szép számú serege — de van rá némi remény, hogy ha a korábbiakban vázolt tendencia folytatódik, a kategória felszámolja önmagát, és tagjai beleolvadnak a már eddig is létező csoportokba.

Amennyiben ez bekövetkezik, a magyar névszótövek történetében újabb példa bizonyítja majd, hogy az egyes kialakult tötípusok átrendeződhetnek,

kibővíthetnek vagy megfogyatkozhatnak, illetve részben vagy akár teljes egészükben megszűnhetnek, mivel tagjaik vagy egyéb meglévő csoportokba olvadnak be, vagy/és — más tőtípusokból „dezertált” társakkal — újabb csoportot alkotnak.

A legizgalmasabb, a szótövek belső ügyein túlmutató tanulság azonban az, hogy mindezen folytonos mozgás, változás és átmeneti állapot mögött — a szótövek esetében, melyekre az emberi gondolkodás és környezet örökös változása nem hat olyan közvetlenül, mint egyes más nyelvi tényezőkre, elsődlegesen — a kettős természetű grammatikai analógia áll. Az analógia, mely magában hordozza önmaga ellentétét: mivel lényegéből fakadóan folytonosan az egységesítésre tör, újra és újra megbontja az általa teremtett rendet.